

תולדות טקס החופה והקידושין

טקס הנישואין היהודי הנו טקס קצר בעל מספר מצומצם של שלבים. עם זאת, טקס זה מקפל בתוכו את מנהגי הנישואין שנהגו בעם ישראל בימיו של הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד; ימים בהם נפרשו מנהגים אלו על פני תקופה ארוכה בהרבה, אשר נמשכה אף כשנה שלמה. לנוכח מיעוט הפרטים במקרא ביחס למנהגי הנישואין, אין בידינו תמונה מהימנה על מנהגים אלו בימי התנ"ך, אולם בכל הנוגע לתקופת הבית השני ואילך יש בידינו מקורות רבים כדוגמת ספרות המדרשים, המשנה והתלמודים והספרים החיצוניים, המעניקים לנו פרטים רבים על אופן ייסודה של המשפחה היהודית באותם הימים. במשנה ובתלמודים לדוגמה, מוקצה אחד מששת הסדרים (ספרים), סדר נשים, לדיני המשפחה. בסדר זה ניתן למצוא את מסכת קידושין ואת מסכת כתובות העוסקות בדיני הנישואין, את מסכת גיטין, העוסקת בדיני הגירושין ואת מסכת יבמות, העוסקת בדיני הייבום והחליצה, הקשורים אף הם לנישואין.

באותם הימים נשען תהליך ייסודה של המשפחה החדשה על שני אירועים מכוננים: האירוסין, או בשמם הנרדף – קידושין; והנישואין, או בשמם הנרדף – חופה. מכאן, שמושג האירוסין של ימינו, קרי הרגע בו מחליטים על הנישואים, שונה מן המשמעות המקורית של מושג זה, לפיה האירוסין היו השלב הראשון בתהליך מיסוד חיי המשפחה עצמו, השלב בו מתבצע מעשה הקידושין. במרכז מעמד האירוסין, אשר התבצע לא אחת בבית הכלה, בנוכחות בני המשפחה הקרובים, עמד, כאמור, מעשה הקידושין. המשנה והתלמודים מציינים שלוש דרכים בהם יכול היה החתן לקדש את הכלה: קידוש כסף, קידושי שטר וקידושי ביאה. בקידושי הכסף, העניק החתן לכלה כסף או חפץ בעל ערך כספי, תוך הצהרה על רצונו לקדשה. עם קבלת הכלה את הכסף או החפץ לחזקתה, תוך מודעות מלאה שמדובר בהצעת קידושין, נכנסו הקידושין לתוקפם. בדרך דומה ניתן היה לקדש גם באמצעות שטר. החתן מסר לכלה שטר (של חרס או של קלף) שעל גביו היה רשומה הצהרת הקידושין. עם קבלת השטר לחזקתה התקדשה הכלה. הדרך השלישית לביצוע הקידושין היתה באמצעות ביאה. בני הזוג קיימו יחסי מין מתוך כוונה לביצוע מעשה קידושין וכתוצאה מכך התקדשה האישה לגבר.

למרות שקידושי הביאה והשטר נחשבו כאפשרויות הקידושין "דאורייתא" (קרי, האפשרויות המקוריות על פי התורה), במרוצת הדורות הועדפו קידושי הכסף, שנקבעו כתקנת חכמים. דרך זו לביצוע הקידושין מקובלת עד ימינו וביטויה כיום הוא מסירת הטבעת. כשלעצמה, לטבעת אין כל ערך הלכתי, מלבד היותה חפץ בעל ערך ממוני העובר מרשות הגבר לרשות האישה.

בחיבורו ההלכתי הגדול, "משנה תורה", מסכם הרמב"ם את דיני הקידושין באופן הבא:

קודם מתן תורה היה אדם פוגע אשה בשוק. אם רצה הוא והיא לישא אותה מכניסה לביתו ובעולה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאשה. כיון שנתנה תורה נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה, יקנה אותה תחלה בפני עדים ואחר כך תהיה לו לאשה שנאמר (דברים כ"ב): "כי יקח איש אשה ובא אליה". וליקוחין אלו מצות עשה של תורה הם, ובאחד משלשה דברים האשה נקנית: בכסף או בשטר או בביאה. בביאה ובשטר מן התורה ובכסף מדברי סופרים. וליקוחין אלו הן הנקראין קידושין או אירוסין.

משנה תורה, הלכות אישות, א

עם ביצוע מעשה הקידושין קמה בין בני הזוג מערכת יחסים מחייבת מן ההיבט המשפטי-הלכתי. הארוסה נאסרה על גברים אחרים; היה ונולד לה ילד שלא מן הארוס נחשב ילד זה כממזר; הארוס מצדו לא יכול היה להתחרט על הקידושין ללא הליך מסודר של גט. במילים אחרות, מעשה הקידושין הניח את התשתית המשפטית של הנישואין וחיי המשפחה. יחד עם זאת, בשלב זה טרם תורגמה מערכת היחסים לחיי המעשה. בתום אירוע האירוסין, אשר לווה לא אחת מפגש של שתי המשפחות ובסעודה חגיגית, שב החתן לביתו ללא ארוסתו. יתרה מכך, עם מעשה הקידושין נאסר על החתן והכלה להתייחד ולהימצא בסיטואציה אינטימית, וזאת גם אם הקידושין עצמם נעשו באמצעות ביאה.

כאן ככתוב, החלה תקופת ההמתנה, אשר יכולה היתה להיפרש על פני שנה שלמה. לא אחת נוצלה תקופה זו על מנת להיערך לחתונה ולחיים המשפחתיים החדשים: ביתה של אחת מן המשפחות הורחב לטובת הזוג הצעיר, בית חדש נבנה במידה ולשתי המשפחות עמדה האפשרות הכלכלית לעשות כן; נכסי הנדוניה וצורכי החתונה הוכנו וכו'.

בתום תקופת ההמתנה, עזבה הכלה את בית הוריה ונכנסה להתגורר עם החתן בביתו או במשכנם החדש. רגע זה של הוצאת מערכת היחסים מן הכוח אל הפועל ושל תחילת החיים המשותפים, הוא מעמד הנישואין. במרוצת הדורות נחלקו חכמי ההלכה במשמעותו של מושג החופה, אשר כבר במקרא נקשר למעמד הנישואין, כדברי הפסוק: "יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה" (יואל ב טז) (ככל הנראה, בתקופת המקרא שמש מושג החופה לציון המתחם בו שהו החתן והכלה בזמן חגיגות הנישואין). בין החכמים היו שקבעו כי החופה היא רגע הכניסה של הכלה לביתה החדש, שבמהלכו נהגו לפרוש מעל בני הזוג המתאחדים יריעת בד סמלית ולברך ברכות חגיגיות. חכמים אחרים בקשו להקדים את מעשה החופה לרגע בו יוצאת הכלה מבית הוריה בדרכה אל בית החתן בלוויית בני המשפחה החוגגים. בעקבות דברים המופיעים במשנה קבעו חכמי ההלכה כי עם צאת הכלה לדרכה יש לכסות את פניה בצעיף, סמל לצניעותה ולבתוליה וכאמצעי הגנה מפני "עין הרע". הרמב"ם ועמו חכמים נוספים אחרו את החופה לרגע בו נמצאו בני הזוג ביחידות, מוכנים להתייחד ולחוות את החוויה האינטימית הראשונה כזוג נשוי. כפעמים רבות בהלכה, מקום בו נחלקו החכמים בפרשנותם, שולבו יחדיו כל האפשרויות. מכאן שיטתה של ההלכה בדורות האחרונים להעמיד את החופה גופא, כסמל לבית של החתן אליו נכנסת הכלה; לכסות את פניה הכלה בהינומה בראשית צעידתה אל עבר החופה, ולשלוח את בני הזוג לחדר ייחוד לאחר תום הטקס (כפי שיוצג בהמשך, בטקס היהודי המתחדש די בכניסתם של בני הזוג תחת החופה. כיסוי הפנים בהינומה ומנהג הייחוד לאחר החופה תלוי ברצונם של בני הזוג).

המשנה והתלמודים מלמדים אותנו כי עם כניסתה של הכלה לביתה החדש ותחילת החיים המשותפים של בני הזוג נהגו בני המשפחה והמקורבים לחוג עם בני הזוג במשך שבעה ימים (במקרה של נישואים שניים של הכלה צומצמו החגיגות לשלושה ימים בלבד). ימים אלו נחשבו כימי חג לכל דבר ועניין עבור החתן והכלה וכימי שמחה עבר מקורביהם. מעבר לסעודות החגיגיות, לנגינה ולריקודים, צוינו ימי החגיגה על ידי מערכת של שש ברכות המופיעות במסכת כתובות בתלמוד הבבלי ומכונות "ברכות חתנים". ברכות אלו נאמרו על כוס יין, ואשר על כן התלוותה אליהן ברכת "בורא פרי הגפן" ומספרן הכולל הועמד על שבע ברכות. אמירתן של הברכות נעשתה בהתקיים שני תנאים: קיומו של מנין חוגגים והיות אחד מן החוגגים "פנים חדשות" דהיינו שעד עתה לא זכה הוא לטול חלק בחגיגה ובברכותיה.

בהסתמך על המקרא, הדגישו חכמי המשנה והתלמודים את חשיבותה של שמחת הנישואין ואת חשיבות ההשתתפות בה. בנוסף קבעה ההלכה את החובה לסייע ב"הכנסת כלה" (סידור צורכי החתונה ונכסי הנדוניה של כלה שאין ידה ויד משפחתה משגת) כאחת ממצוות הצדקה החשובות. החובה להשיא יתומים ולדאוג ליכולתם להקים משפחה הוטלה בעקבות כך על הקהילה. חשיבותה של שמחת הנישואין באה לידי ביטוי בדברים הבאים המופיעים בתלמוד הבבלי:

אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר בחמשה קולות, שנאמר: "קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים הודו את ה' צבאות" ואם משמחו מה שכרו: ... רב נחמן בר יצחק אמר כאילו בנה אחת מחורבות ירושלים.

ברכות ו ע"ב

אמרו עליו על רבי יהודה בר אילעאי שהיה נוטל בד של הדס ומרקד לפני הכלה ואומר כלה נאה וחסודה.

כתובות יז ע"א

בין המנהגים שנהגו כחלק משמחת הנישואין נתקבל גם המנהג לשבור כוס של זכוכית. יסודו של המנהג טמון, ככל הנראה, בניסיון להגן על בני זוג מפני "העין הרעה", אשר יכולה להזיק להם בשל גילויי השמחה. ביטוי מסוים לרעיון זה מצוי בסיפור של חכם בבלי בשם מר, אשר בחתונת בנו, חשש משמחתם הלא מסויגת של חבריו, וניפץ, על כן, לנגד עיניהם כוס יקרה בשווי של ארבע מאות זוזים (וראו תלמוד בבלי, מסכת ברכות, ל ע"ב). במרוצת הדורות נקבע ניפוץ הכוס כביטוי אבל על חורבנה של ירושלים, כדברי הרב משה איסרליס (הרמ"א), בתוספתו על ה"שולחן ערוך", ספרה היסודי של ההלכה במאות השנים האחרונות; תוספות המכונות בשם "המפה":

ויש מקומות שנהגו לשבר כוס בשעת חופה או לשים מפה שחורה או שאר דברי אבילות בראש החתן, וכל אלה הדברים כדי לזכור את ירושלים שנאמר: "אם אשכח ירושלים ... אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי" (תהילים קלז).

גהות המפה, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקס, סעיף ב

בשלב מסוים בתולדות המשפט העברי נקבע תנאי הלכתי למעבר משלב האירוסין לשלב הנישואין והוא הכתובה. הכתובה הינה חוזה משפטי בין החתן לבין נציגיה של הכלה, העדים, שבמסגרתו מתחייב החתן על סכום הפיצויים אותו ישלם לכלה במקרה ויחליט לגרשה או אם חס וחלילה ימות (יש לזכור כי על פי דיני ההלכה האישה אינה יורשת את בעלה). מכיוון שבתקופת הבית השני ולאחריה נתפסו הגירושין כמעשה חד צדדי התלוו לחלוטין ברצונו של הגבר בקשו חכמים לייצר מנגנון משפטי שימנע ממנו לפעול מתוך קלות דעת, ובכל מקרה יאפשר לאישה לשקם את חייה מן הבחינה הכלכלית (ברבות הימים פעלו חכמי ההלכה לאיזון דיני הגירושין אם כי עדין מעשה הגירושין בבית הדין הרבני-אורתודוכסי תלוי, בסופו של דבר, ברצון הבעל). בבסיסה כללה הכתובה התחייבות של הבעל לתשלום פיצויים בסיסיים בסך מאתיים זוז (ומאה זוז לאלמנה או גרושה אשר "נהנתה" כבר מכתובה בנישואיה הראשונים), המכונים בהלכה: "עיקר הכתובה". סכום זה נתפס בהלכה כסכום הנדרש למחייתו של אדם בוגר למשך שנה. על עיקר הכתובה ניתן היה להוסיף "תוספת כתובה" – שכבת פיצוי נוספת שהיתה תלויה במשא ומתן הכלכלי בין משפחת החתן ומשפחת הכלה. במרוצת הדורות התווספו לכתובה עניינים נוספים הקשורים בעקרה לתשתית הממונית של בני הזוג: נכסי הנדוניה שמביאה עמה הכלה, התחייבויות ממוניות של הגבר לאישה במרוצת חיי הנישואין וכו'. על מנת להדגיש את חשיבותה של הכתובה קבעה ההלכה, בעקבות דברי ר' מאיר המובאים בתלמוד הבבלי, כי אסור לגבר לשהות עם אשתו ולו שעה אחת אם לא נתן לה את כתובתה. כך מנוסחים הדברים ב"שולחן ערוך":

אסור להתייחד עם הכלה קודם שיכתוב לה כתובה ... אם כתב לה כתובה ונאבדה ... צריך לכתוב אחרת בעיקר הכתובה, שאסור לאדם לשהות עם אשתו שעה אחת בלא כתובה.

שולחן ערוך, אבן העזר, סימן סו סעיף א-ג

פעמים רבות נהגו לחתום הכתובה בסמוך למעמד האירוסין ולעתים אף לפניו, אולם מבחינה עקרונית התקנת הכתובה ניצבה בין האירוסין לבין הנישואין, ושמשה, כאמור, כתנאי למעבר מן השלב האחד אל השני. עם התקנת הכתובה הועמד תהליך הקמתה של משפחה יהודית-עברית על שלושה שלבים: האירוסין – המסמלים את התשתית ההלכתית משפטית של הקשר; הכתובה – המסמלת את התשתית הממונית של הקשר; והנישואין – המסמלים את הממד הרגשי, הזוגי והמשפחתי של הקשר הזוגי הבשל.

במרוצת הדורות, תקופת ההמתנה בין מעמדי האירוסין והנישואין הלכה התקצרה. תרמו לכך סיבות שונות ומגוונות, והדבר לא ארע בקצב אחיד בכלל קהילות ישראל. כך או כך, מקורות רבים מראשית ימי הביניים באשכנז מלמדים כי כבר בשלב זה הפכה תקופת ההמתנה לדבר סמלי בלבד. מבית מדרשו של רש"י, אנו לומדים לדוגמא, כי היו נוהגים לערוך את טקס האירוסין בצהרי יום שישי ואת חגיגת הנישואין כבר במוצאי שבת. לקראת סוף ימי הביניים, ראשית באשכנז ולאחר מכן גם בעדות ספרד, התפוגגה לחלוטין תקופת ההמתנה ושני הטקסים המכוננים, האירוסין והנישואין, חברו יחדיו לטקס המאוחד שאנו מכירים בימינו. כתוצאה מהצמדת הטקסים, עברה החגיגה לא אחת, מן הזירה הביתית לזירה הקהילתית: לבית הכנסת, לבית המדרש או למקום ציבורי אחר. מכאן, התחדד הצורך להעמיד את החופה, במובנה העממי, כסמל לביתו של החתן אשר אליו נכנסת הכלה. פעם נוספת באים הדברים לידי ביטוי תמציתי בדבריו של רבי משה איסרליס בתוספתו ל"שולחן ערוך":

והמנהג פשוט עכשיו לקרות חופה מקום שמכניסין יריעה פרוסה על גבי כלונסות, ומכניסין תחתיה החתן והכלה ברבים ומקדשה שם ומברכין שם ברכת ארוסין ונשואין ואח"כ מוליכים אותם לביתם ואוכלין ביחד במקום צנוע וזה החופה הנוהגת עכשיו.

הגהות ה"מפה" על שולחן ערוך, אבן העזר, סימן נה סעיף א

למרות כיוצו המשמעותי של התהליך וצמצומו לטקס קצר יש לזכור שני דברים. ראשית, מן הבחינה ההלכתית עדין מדובר על שני טקסים נפרדים שרק הוצמדו זה לזה. על פי ההלכה ישנם ימים בהם משיקולים של אבלות וצער (לדוגמה: תשעת ימיו הראשונים של חודש אב) לא ניתן לערוך נישואין אולם אין מניעה לעריכת אירוסין שהם בעיקרם מעשה משפטי. שנית, למרות הכיוון המשמעותי של לוחות הזמנים, סדר העניינים נותר על כנו. בראשית הטקס המאוחד יצוינו האירוסין באמצעות מעשה הקידושין, לאחריהם תקרא הכתובה – על מנת להציג את דבר קיומה, ולבסוף, כביטוי לחגיגת הנישואין תאמרנה "שבע הברכות" ותנופץ הכוס.